

dr hab. Anna Wodzińska
Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej / Wydział Archeologii
Uniwersytet Warszawski

Recenzja rozprawy doktorskiej zatytułowanej:
Ceramika wczesnodynastyczna z Tell el-Murra
na tle innych ośrodków Deltę północno-wschodniej
mgr Magdaleny Kazimierczak
pod kierunkiem prof. dr hab. Krzysztofa Ciałowicza,
przedstawionej do dalszych etapów postępowania doktorskiego w
Instytucie Archeologii Wydziału Historycznego
Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w 2022 roku

Przedstawienie pracy

Rozprawa doktorska mgr Magdaleny Kazimierczak dotyczy ceramiki wczesnodynastycznej ze stanowiska Tell el-Murra znajdującego się we wschodnio-północnej części delty Nilu w Egipcie. W tytule zawarta jest także informacja że ceramika z Tell el-Murra została pokazana na tle materiałów podchodzących z innych wczesnodynastycznych ośrodków na wybranym przez autorkę obszarze.

Obszerna praca składająca się z dziewięciu zasadniczych rozdziałów (na 211 stronach) została uzupełniona o spis map, planów, tabel; wykaz skrótów, bibliografię; katalog i tablice naczyń z grobów i katalog i tablice naczyń z osady (na kolejnych 484 stronach).

Główna część pracy obejmuje informacje wstępne (rozdział 1), zagadnienia technologiczne (rozdział 2), zasady opisu i klasyfikacji ceramiki z Tell e-Murra (rozdział 3), zasadniczy opis ceramiki grobowej i osadniczej z Tell el-Murra (rozdział 4), analizę kulturową przedstawionej ceramiki (rozdział 5), omówienie lokalizacji typów naczyń w grobach (rozdział 6). Oddzielenie zostały pokazane naczynia w grobach z trumnami (rozdział 7) i znaki garncarskie (rozdział 8). Praca kończy się obszernym podsumowaniem (rozdział 9), na które składa się korpus naczyń wg grup chronologicznych, odniesienie do skali produkcji naczyń w Tell el-Murra i wnioski.

Ocena poprawności i kompletności celów oraz hipotez badawczych

Autorka bardzo dokładnie rozpisała cele badawcze, które przed sobą postawiła w trakcie pisania swojej rozprawy doktorskiej. Zostały one postawione prawidłowo i kompletnie. Autorka słusznie zastanawia się nad rodzajem naczyń występujących na stanowisku w Tell el-Murra i ich zastosowaniu, szczególnie gdy ma do czynienia z dwoma zasadniczymi kontekstami – osadniczym i grobowym, które pozwalają na duże pole porównawcze. Stawia także pytanie czy naczynia ceramiczne znajdujące w grobach miały związek z rytuałami pogrzebowymi. Autorka trafnie kładzie szczególny nacisk na znaki pozostawione na ściankach naczyń zastanawiając się nad ich sensem, w wymiarze stanowiska w Tell el-Murra, ale także w szerszym egipskim kontekście. Znaki garncarskie z badanego okresu, jak wynika z istniejących opracowań, mają wyjątkowe znaczenie w administracji egipskiej wychodząc daleko poza badany obszar.

Zabrakło mi jednego oczywistego pytania. Jedną z najbardziej podstawowych kwestii jest czy naczynia znajdujące na danym stanowisku były tam produkowane. Na jakiej podstawie możemy stwierdzić, że produkcja danych form odbywała się na konkretnym stanowisku, jeżeli nie mamy zidentyfikowanych przestrzeni wytwórczych z miejscami do wypału naczyń? Autorka jest oczywiście świadoma problemu, ale nie pisze o tym wprost w miejscu, w którym wymienia najważniejsze założenia swojej pracy.

Ocena formalnej strony pracy

Praca, którą czyta się bardzo płynnie, została napisana bardzo poprawnym językiem. Zawiera wszystkie elementy rozprawy naukowej – przypisy, bibliografię, spis ilustracji. Dołączony do tekstu obszerny katalog został zbudowany na jasnych zasadach. Autorka umieściła w nim rozbudowane opisy i ilustracje naczyń, które charakteryzują się dobrą jakością wykonania. Sposób konstruowania katalogu został opisany na stronie 47 w rozdziale 3. Być może lepszym zabiegiem byłoby umieszczenie tego opisu zaraz na początku katalogu, co ułatwiłoby korzystanie z niego.

Czasami brakuje mi bezpośrednich odniesień do konkretnych stron w samej pracy. Np. na stronie 206 autorka pisze o unikalnym naczyniu, znalezionym w grobie 40, ale nie podaje numerów strony, gdzie to naczynie jest pokazane.

Kolejność rozdziałów jest prawidłowa. Treści w nich zawarte płynnie się przenikają.

Charakterystyka doboru i wykorzystania źródeł

Rozprawa doktorska mgr Kazimierczak stanowi jej autorskie opracowanie zespołu nauczyciel ceramicznych z jednego konkretnego stanowiska. Jednakże odnosi się również do bardzo bogatej literatury dotyczącej nie tylko ceramiki jako takiej, ale także okresu historycznego, do którego można ją przyporządkować. Cytowane publikacje w pełni odpowiadają tematowi pracy i zakresowi pytań badawczych postawionych przez autorkę.

Ocena merytoryczna

Rozprawa doktorska Magdaleny Kazimierczak to wynik jej paroletnich badań nad ceramiką wczesnodynastyczną ze stanowiska Tell el-Murra znajdującego się we wschodniej delcie Nilu, niedaleko Tell el-Farcha. Oba stanowiska dobrze wpisują się w krajobraz kulturowy Dolnego Egiptu w badanym okresie. W obszernym podrozdziale 1.3. autorka opisuje szersze tło historyczno-kulturowe. Muszę przyznać, że nie do końca rozumiem sensu umieszczania takiego typu zarysu odnoszącego się wprawdzie do badanego materiału ale będącego jednocześnie bardzo pobieżnym odniesieniem do paru publikacji, a właściwie jednej napisanej przez prof. Krzysztofa Ciałowicza. Zakładam, że taki mógł być wymóg formalny, ale widziałabym tutaj raczej szerszy opis samego regionu, w którym znajduje się Tell el-Murra, także sąsiednich stanowisk z porównywalnego okresu. Czym Tell el-Murra była, zwłaszcza w odniesieniu do regionu, w którym się znajduje? Jaką można by postawić hipotezę badawczą w tym miejscu?

Opis stanowiska w Tell el-Murra, tj. historii jego badań (paragraf. 1.4.1) i opracowanej jego chronologii (paragraf 1.4.2) są jak najbardziej na miejscu. W paragrafie 1.4.3. autorka opisuje sposób opracowywania materiału ceramicznego ze stanowiska podając kolejne elementy pracy, co można uznać za metodologię pracy nad ceramiką na stanowisku. Ale niestety zabrakło mi metodologii w odniesieniu do samej rozprawy doktorskiej napisanej wprawdzie na podstawie naczyń ceramicznych z Tell el-Mura ale z założenia stawiającej szersze pytania badawcze. Jakie autorka proponuje sposoby na szukanie odpowiedzi? Jakie narzędzie naukowe można tutaj zaproponować?

Rozdział 2 to zagadnienia technologiczne ceramiki z Tell el-Murra ze wskazaniem na masy ceramiczne, które można zidentyfikować na podstawie znalezionej ceramiki. Autorka pisze także o technikach formowania naczyń, sposobach opracowania ich powierzchni, technikach stosowanej dekoracji, w końcu o ostatnim etapie produkcji naczyń, tj. o procesie suszenia i wypale. Przy okazji autorka podaje terminy stosowane w pracy. W jednym przypadku proponuję zastosowanie własnych polskich terminów, np. gdy autorka „wybłyszczanie/polerowanie” stosuje zarówno do przypadku, gdy naczynia możemy potraktować twardym narzędziem jak i miękkim przedmiotem, podczas gdy w nawiasach słusznie odnosi się do indywidualnych terminów angielskich, odpowiednio *burnishing* i *polishing*, które można oddać po polsku jako wygładzanie i polerowanie.

Rozdział 3 to zasady opisu i klasyfikacji ceramiki z Tell el-Murra z bardzo dobrze rozpisanyimi metodami podziału typologicznego naczyń, które płynnie wprowadzają czytelnika do rozdziału 4, tj. do zasadniczej części pracy z opisem naczyń pochodzących z grobów i osady w Tell el-Murra (rozdział 4 na stronach 55–156). Autorka podzieliła na zbiory (formy zamknięte, formy otwarte i pozostałe), te z kolei na kategorie wg kształtu i typy wg kształtu, ale także opracowania powierzchni, dekoracji. Np. w zbiorze form zamkniętych znalazła się kategoria bardzo wysokich i smukłych dzbanów z podziałem na pięć typów. Sam system formalny wydaje się logiczny, ale być może lepszym nadrzędnym podziałem byłoby odniesienie do glin nilowych i marglowych, co mogłoby wskazywać na szybką identyfikację potencjalnych wytworów lokalnych lub przywiezionych do Tell el-Murra z innych lokalizacji (tzw. importy wewnętrzne i zewnętrzne).

Na stronach 157–164 znajduje się tabela pokazująca w jakim miejscu w grobie znaleziono konkretne typy naczyń. Szkoda tylko że w pracy nie umieszczono planów grób razem z ich zawartością, nie ma tutaj również planów osady. Wizualizacja rozmieszczenia darów grobowych, w tym ceramiki, która tutaj jest przedmiotem badań, może pomóc w zrozumieniu praktyk funeralnych przyjętych w danym miejscu. Do publikacji rozprawy można dodać nawet tylko schematyczne zarysy grób z wrysowanymi naczyniami i dodaną informacją, jakie typy reprezentują. Bardzo dobrym narzędziem przy opracowywaniu wizualizacji są programy GISowskie. Stosowanie GISu może także pomóc przy zauważeniu pewnych powielających się wzorców, a te mogą nam pomóc określić np. zwyczaje pogrzebowe.

W przypadku umówienia znaków garncarskich (rozdział 8) zabrakło mi osobnego ich rozrysowania. Wszystkie znaki umieszczone na jednej (paru planszach) byłyby bardziej czytelne.

Widać byłoby także ich wielkość, które także może mieć wartość badawczą. Czy znaki te były na tyle duże, żeby były widoczne z daleka? Na jakich typach naczyń możemy mówić o dużych znakach? Trudno również opisywane znaki „wyłuskać” z katalogu, gdy w tekście nie ma zaznaczonych konkretnych numerów stron, na których się znajdują. Wymaga to od czytelnika kartkowania katalogu i zastanawiania się czy to ten właśnie znak autorka miała na myśli. Na stornie 172, gdzie znajduje się lista motywów znaków z dzbanów na wino pojawia się określenie – zwierzęcy. Ale co to oznacza? Ryba to także zwierzę, ale dostała swoją osobną kategorię. Znaki garncarskie z Tell el-Murra przez to, że w wielu przypadkach stanowią parę znaków, być może da się je czytać? W szczególności, gdy znajdują się na tzw. dzbanach wino, które mogą mieć nawet krajowy zasięg.

Myślę że „dzbany na wino” mogą stanowić podstawę do osobnej analizy, jako fenomen okresu wczesnodynastycznego z silnymi związkami z władzą. To temat na inną okazję, ale można zadać na ich temat szereg pytań. Nazywamy je naczyniami wino, ale czy ta nazwa jest rzeczywistym odniesieniem do ich funkcji? Czy ich zanik na stanowisku w Tell el-Murra, ale także we wschodniej delcie może mieć również związek ze zmianami praktyk w produkcji wina, jeżeli rzeczywiście chodzi o wino? Należy podkreślić, że tego typu naczynia w ogóle znikają z inwentarzy ceramiki na początku Starego Państwa. Czy to zjawisko ma znaczenie w kontekście zmian w obrębie ekonomii całego Egiptu?

Zastanawiające jest zdanie autorki, że część naczyń mogła być ciągle produkowana bezpośrednio w gospodarstwach domowych na własny użytek. Jest to oczywiście bardzo prawdopodobne. Jednakże zastanawiam się nad innym wytłumaczeniem obecności ceramiki ręcznie lepionej, która nie odznacza się dobrą jakością wykonania, w grobach. Być może była to osobna, ale jednak zorganizowana produkcja, którą należy łączyć z naczyniami wotywnymi. Takie naczynia znane ze Starego, Średniego czy Nowego Państwa nigdy nie były tworzone z myślą o ich jakości wykonania. Zwracano przede wszystkim uwagę na ich symboliczne znaczenie. Tutaj przychodzi mi kolejne osobne opracowanie na myśl dotyczące naczyń wotywnych i połączenia ich z listami ofiarnymi, które znane są oczywiście z trochę późniejszych okresów, ale mającymi znaczenie przy omawianiu zwyczajów pogrzebowych. Tutaj także ciekawie rysuje się obecność podstawek i ich możliwego znaczenia rytualnego (niezależnie od występowania w kontekście osadniczym jako zwykłych stojaków na naczynia), które dobrze rysuje się już na początku Starego Państwa.

Czym jest ceramika stołowa w kontekście okresu wczesnodynastycznym? Muszę przyznać, że mam problem z tym określeniem. Jakie formy możemy do niej ewentualnie zaliczyć i dlaczego te? Wydaje mi się, że dużo form w tym okresie może być wielofunkcyjna – proste misy mogły być używane jako naczynia w trakcie spożywania jedzenia, ale uprzednio mogły znaleźć zastosowanie przy jego przygotowywaniu, a nawet krótkotrwałym magazynowaniu.

Co mówią inne źródła – tj. czy możemy stwierdzić obecność jakiś szczątków organicznych? Czy naczynia znalezione w grobie miały jakąś zawartość? Czy noszą ślady użytkowania? O czym te ślady mogą świadczyć? Autorka nie wspomina o śladach użytkowania, a te mogłyby nam wskazać na jedno lub wielokrotne użytkowanie danego naczynia. Ile naczyń w danym grobie można uznać za wcześniej nieużywane? Jakie typy naczyń nosi ślady użytkowania? Jakie to są ślady? Na zdjęciach widać osmalenia, ale być może należy je łączyć z procesem wypału. Obecność sadzy na ściankach mogłaby wskazywać właśnie na późniejsze osmalenie. Czy na naczyniach widać jakies zadrapania? Jeżeli tak, czy są one regularne? Znajdują się na konkretnej powierzchni naczynia?

Zestaw naczyń ze stanowiska z Tell el-Murra to ciągle mały zespół zabytków, szczególnie w porównaniu z innymi lepiej przebadanymi stanowiskami. Jednakże duża grupa głównie fragmentów naczyń z osady może stanowić podstawę do głębszej analizy statystycznej, która pozwoliłaby na uprawdopodobnienie i lepsze oszacowanie wielkości lokalnej produkcji naczyń i porównania z innymi stanowiskami. W moim mniemaniu potencjał ceramiki znalezionej w kontekście osadniczym nie został tutaj w pełni wykorzystany.

Powyższe uwagi nie powinny być traktowane jako krytykę ale raczej jako podpowiedzi w dalszej pracy. Nie ulega wątpliwości, że mgr Magdalena Kazimierczak należy do bardzo solidnych naukowców potrafiących wydostać sens z wydawałoby się mało znaczących rzeczy. Pani Kazimierczak odznacza się przy tym ogromną dbałością o szczegóły, systematycznością i dobrą organizacją pracy.

Podsumowanie i ocena końcowa

Podsumowując rozprawa doktorska Magdaleny Kazimierczak została zbudowana na oryginalnym materiale – zespole ceramiki ze stanowiska w Tell el-Murra. Praca zwraca uwagę na

dojrzałość naukową autorki ze wskazaniem na etap przygotowawczy – zebranie danych archeologicznych czyli tutaj analiza terenowa ceramiki, zebranie materiału porównawczego, prace analityczne i syntetyczne podsumowanie.

Ja, niżej podpisana stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska Magdaleny Kazimierczak spełnia warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami) i wnioskuję o dopuszczenie mgr Magdaleny Kazimierczak do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Kair, dn. 07.05. 2022

A handwritten signature in blue ink, reading "Anna Wodkiewicz". The signature is written in a cursive, flowing style.